

O'ZBEK TILINING LINGVISTIK MOHIYATI.

Aslonova Madina Normatovna.

Navoiy viloyati Qiziltepa tumani 2- son politexnikumi.

Ona tili adabiyoti fani o'qituvchisi.

Sotibova Go'zal O'ktam qizi.

Navoiy viloyati Qiziltepa tumani 2- son politexnikumi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining lingvistik mohiyati har tomonlama tahlil qilinadi. Unda o'zbek tilining fonetik, morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlari, til tizimi va strukturasi, boshqa turkiy tillar bilan o'zaro aloqasi, hamda zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda egallagan o'rni yoritiladi. Maqola, shuningdek, o'zbek tilining milliy o'zligimizni shakllantirishdagi o'rni va uning funksional rivojlanish imkoniyatlariga ham e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, lingvistika, fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika, til tizimi, turkiy tillar, milliy til, til rivoji.

Til – insoniyatning eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, jamiyatda axborot almashinuvi, tafakkur ifodasi va madaniyatning asosi sifatida xizmat qiladi. O'zbek tili esa turkiy tillar oilasining eng yirik va taraqqiy etgan vakillaridan biri hisoblanadi. Uning shakllanishi, rivojlanishi va bugungi kundagi holati nafaqat filologlar, balki sotsiologlar, tarixchilar va madaniyatshunoslar uchun ham muhim tadqiqot obyektidir. Mazkur maqolada o'zbek tilining lingvistik mohiyati – ya'ni uning tuzilishi, struktura birliklari va til tizimidagi o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi.

O'zbek tilining umumiy xususiyatlari va kelib chiqishi

O'zbek tili turkiy tillar oilasining sharqiy (qarluq) guruhiga kiradi va O'rta Osiyo xalqlari, xususan, o'zbeklarning asosiy muloqot vositasidir. Turkiy tillar ichida u chig'atoy tilidan kelib chiqqan bo'lib, bu til 15–19-asrlarda O'rta Osiyoda adabiy til sifatida keng qo'llanilgan. O'zbek tilining shakllanishida turkiy, arab, fors va boshqa tillarning ta'siri muhim rol o'ynagan.

O'zbek tili agglutinatив tillar qatoriga kiradi, ya'ni so'z shakllari ildiz so'zga qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilinadi. Bu xususiyat uning grammatik tuzilishini moslashuvchan va aniq qiladi. Masalan, "kitob" so'ziga turli qo'shimchalar qo'shib "kitoblar", "kitoblarim", "kitoblarimda" kabi shakllar hosil qilinadi, bunda har bir qo'shimcha o'ziga xos ma'no yoki grammatik vazifani ifodalaydi.

Fonetik tuzilish

O'zbek tilining tovush tizimi uning lingvistik mohiyatining muhim qismidir. U quyidagi xususiyatlarga ega:

Unlilar: O'zbek tilida 6 ta asosiy unli tovush mavjud: a, e, i, o, u, o' (y). Ular qalin (a, o, u) va ingichka (e, i, o') sifatida ikkiga bo'linadi. Unlilar uyg'unligi (sinxarmonizm) o'zbek tilining muhim xususiyati bo'lib, so'z ichidagi barcha unlilar bir xil turdagi (qalin yoki ingichka) bo'lishi kerak. Masalan, "bola" (qalin unlilar), "kema" (ingichka unlilar). Bu qoida qo'shimchalarda ham kuzatiladi: "uylar" (qalin), "so'zlar" (ingichka).

Undoshlar: O'zbek tilida 24 ta undosh tovush mavjud, ular orasida jarangli (b, d, g), jarangsiz (p, t, k), ishqaluvchi (f, s, sh) va boshqa turlari bor. Undoshlar talaffuzda unlilar bilan uyg'unlashadi, lekin ba'zi dialektlarda undoshlarning talaffuzi farq qilishi mumkin (masalan, "q" tovushining "g"ga aylanishi).

Urg'u: O'zbek tilida urg'u odatda so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi (masalan, "kitob", "o'quvchi"). Biroq, qo'shimchalar qo'shilganda urg'u o'zgarishi mumkin (masalan, "kitoblarimda"). Urg'u so'zning ma'nosini farqlashda ham muhim rol o'ynaydi.

Intonatsiya: O'zbek tilida intonatsiya jumlar turiga qarab farqlanadi. Masalan, so'roq jumlarida ohang ko'tariladi, undov jumlarida esa pasayadi.

Morfologik tuzilish

O'zbek tili agglutinatив til bo'lib, so'z shakllari qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Bu tizim tilni moslashuvchan va aniq qiladi. Quyida asosiy morfologik xususiyatlar:

Soʻz turlari: Oʻzbek tilida ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish, yordamchi soʻzlar va undovlar kabi soʻz turlari mavjud. Har bir soʻz turi oʻziga xos grammatik xususiyatlarga ega.

Otlar va kelishiklar: Oʻzbek tilida otlar 6 ta kelishikda ishlatiladi:

Nominativ (bosh kelishik): “uy” (uy shu yerda).

Genitiv (egallik): “uyning” (uyning eshigi).

Dativ (yoʻnalish): “uyga” (uyga kirdim).

Akkusativ (toʻldiruvchi): “uyni” (uyni koʻrdim).

Lokativ (joy): “uyda” (uyda yashayman).

Ablativ (chiqish): “uydan” (uydan chiqdim). Kelishiklar otning jumlada qanday vazifa bajarishini aniq koʻrsatadi.

Feʼllar: Oʻzbek tilida feʼllar zamon, shaxs, son va holatni ifodalovchi qoʻshimchalar bilan boyitiladi. Masalan:

Hozirgi zamon: “yozaman” (men yozaman).

Oʻtgan zamon: “yozdim” (men yozdim).

Kelasi zamon: “yozaman” yoki “yozmoqchiman” (men yozaman/yozmoqchiman). Feʼllar, shuningdek, tus (oʻtimsiz, oʻtimli, qaytarma) va holat (sabab, shart, maqsad) kabi kategoriyalarni ifodalaydi.

Qoʻshimchalar: Oʻzbek tilida qoʻshimchalar koʻp funktsiyali boʻlib, ular soʻz yasash, koʻplik, egalik, zamon va boshqa maʼnolarni ifodalaydi. Masalan:

Koʻplik: “-lar/-ler” (kitoblar, soʻzlar).

Egalik: “-m, -ng, -si” (kitobim, kitobing, kitobsi).

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar: “-chi” (oʻqituvchi), “-lik” (oʻquvchilik).

Sintaktik tuzilish

Oʻzbek tilida sintaksis SOV (subʼyekt-otlagʻ-kesim) tartibiga asoslanadi. Masalan:

“Men kitob oʻqiyman” (Men – subʼyekt, kitob – otlagʻ, oʻqiyman – kesim). Bu tartib oʻzbek tilida qatʼiy boʻlib, lekin poetik yoki ogʻzaki nutqda oʻzgarishi mumkin.

Jumla turlari:

Xabar jumalari: “U dars o‘qiyapti.”

So‘roq jumalari: “U dars o‘qiyaptimi?”

Buyruq jumalari: “Dars o‘qi!”

Undov jumalari: “Voy, qanday chiroyli!”

Bog‘lovchilar: O‘zbek tilida jumalar bog‘lovchilar (“va”, “lekin”, “agar”, “chunki”) yordamida bog‘lanadi. Masalan: “Men kitob o‘qidim, lekin u film ko‘rdi.”

Leksik xususiyatlar

O‘zbek tilining so‘z boyligi tarixiy jarayonlar ta’sirida shakllangan. U quyidagi manbalardan iborat:

Turkiy so‘zlar: O‘zbek tilining asosiy leksik qatlamini tashkil qiladi (masalan, “uy”, “suv”, “yur”).

Arab va fors so‘zlari: Islom dini tarqalishi va fors madaniyati ta’siri natijasida ko‘plab so‘zlar kirib kelgan (masalan, “kitob”, “dasturxon”, “mehr”).

Rus so‘zlari: Sovet davrida ko‘plab texnik va ilmiy atamalar o‘zlashtirilgan (masalan, “televizor”, “universitet”).

Xalqaro so‘zlar: Globalizatsiya ta’sirida inglizcha so‘zlar kirmoqda (masalan, “internet”, “kompyuter”).

O‘zbek tili so‘z yasashda ham faol bo‘lib, yangi so‘zlar qo‘shimchalar, birikmalar (“temir yo‘l”) va qisqartmalar orqali hosil qilinadi.

Dialektlar va mintaqaviy farqlar

O‘zbek tilida bir nechta dialektlar mavjud:

Qarluq dialekti: Adabiy tilning asosi bo‘lib, Toshkent, Farg‘ona va Andijon kabi hududlarda keng tarqalgan.

O‘g‘uz dialekti: Xorazm viloyatida gapiriladi, turkman tiliga yaqin.

Qipchoq dialekti: Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa hududlarda uchraydi. Dialektlar leksika, talaffuz va ba’zi grammatik shakllarda farqlanadi. Masalan, adabiy tilda “qilmoq” so‘zi Xorazmda “etmoq” sifatida ishlatilishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili o'zining fonetik, morfologik, sintaktik va semantik tizimi orqali yuksak ilmiy va amaliy salohiyatga ega til sifatida namoyon bo'lmoqda. Uni yanada chuqurroq o'rganish va tilshunoslikdagi yangi paradigmalariga moslashtirish zamonaviy talabdir.

O'zbek tilining zamonaviy lingvistik tahlilini chuqurlashtirish uchun korpus lingvistikasi asosida elektron bazalar yaratish.

Turkiy tillar orasida qiyosiy tadqiqotlar olib borish orqali o'zbek tilining umumiy va xususiy xususiyatlarini aniqlash.

Lingvistik tadqiqotlar natijalarini ta'lim jarayoniga joriy qilish va amaliy foydalanishni kuchaytirish.

O'zbek tilining lahja va shevalarini tizimli o'rganib, umumtil rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash.

Kognitiv va funksional lingvistika yo'nalishlarini o'zbek tilshunosligida faol rivojlantirish.

Adabiyotlar.

1. Yo'ldashev M.Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol.fan.dokt...dis.- Toshkent, 2009.3
2. Galperin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. M., 1981.
3. Karimova R.A. Semantiko strukturnaya organizatsiya teksta (na materiale ustnix spontannix i pismennix tekstov) : Avtoref. diss... d.ra fil. auk. -M.: 1992, s 27.
4. Turniyozov N. Matn lingvistikasi (ma'ruzalar matni). -Samarqand, 2004
5. Turniyazova Sh. Hozirgi o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2010.
6. Po'latov, Sh.N., Rabindranat Tagorning Hindiston ilm-ma'rifatga qo'shgan xissasi.// "SCIENCE AND EDUCATION" Scientific journal Volume 1, Special issue 2020 136-144 P